

WERKAANTEKENINGEN

A. van Leeuwenhoeklaan 9
3721 MA Bilthoven
Postbus 1
3720 BA Bilthoven
www.rivm.nl
KvK Utrecht 30276683

Bespreking	Klankbordgroep "Gezondheidsonderzoek gebruik gevaarlijke stoffen bij Defensie; POMS, chroom-6 en CARC"
Vergaderdatum en -tijd	12 september 2017, 10.00-13.00 uur
Vergaderplaats	Meeting Plaza, Godebaldkwartier, Utrecht
deelnemers:	5.1.2e (plv. voorzitter), 5.1.2e 5.1.2e 5.1.2e 5.1.2e 5.1.2e
Afwezig m.k.	5.1.2e (verslag) 5.1.2e 5.1.2e 5.1.2e 5.1.2e

T 5.1.2e
F 5.1.2e
5.1.2e@rivm.nl

Datum
12 september 2017

1. Opening, mededelingen en bespreking gewijzigde verklaringen van belangen.

De plv. voorzitter opent de vergadering om 10:05 uur en heet de aanwezigen welkom, in het bijzonder aan 5.1.2e (UU) die een presentatie houdt over het rapport WP4 en 5.1.2e (RIVM) die onderzoeksplan WP6 komt toelichten.

- 5.1.2e is op vakantie derhalve neemt 5.1.2e de voorzittersrol op zich.
- 5.1.2e heeft besloten zich terug te trekken uit de klankbordgroep vanwege zijn benoeming tot afdelingshoofd. 5.1.2e en 5.1.2e zullen kijken naar eventuele vervanging.
- Heropening van de discussie over effecten op het immuunsysteem anders dan allergie en chronische longaandoeningen binnen WP 5.1. Twee weken geleden heeft een discussie plaatsgevonden waarbij literatuur is aangedragen waarin effecten op het immuunsysteem worden aangetoond anders dan op klinische eindpunten. De uitkomst van de discussie is dat deze groep effecten niet past in de groep 'niet waarschijnlijk'. Herziening is nodig op het label en de omschrijving van deze groep. Deze groep aandoeningen krijgt het label dat het nog onvoldoende duidelijk is of chroom-6 deze kan veroorzaken. In de uitleg staat verder dat chroom-6 effect kan hebben op het afweersysteem, maar uit de wetenschap er geen aanwijzingen zijn dat daardoor ook ziektes bij mensen kunnen ontstaan. Een voorstel wordt uitgewerkt en binnenkort aan de klankbordgroep voorgelegd. Dit heeft nu verder geen grote gevolgen voor praktische zaken. Gevraagd wordt of de klankbordgroep de samenvatting van de evidence daarbij ook voorgelegd kan krijgen?

Datum
12 september 2017

- 32 • De komende maanden ligt de vergaderfrequentie van de
33 klankbordgroep hoger vanwege de stroomversnelling in dit
34 onderzoek en de plannen voor het onderzoeksproject in Tilburg.
35 Mogelijk kan het een en ander ook schriftelijk beoordeeld worden.
- 36 • HDI: 1^e prioriteit binnen CARC. Voor WP3 en 5.1 zal worden
37 voorgesteld dat niet een specifiek onderzoeksplan besproken zal
38 hoeven te worden bij de klankbordgroep omdat de
39 onderzoeksplannen qua methodologie nauw aansluiten bij wat er
40 gedaan is voor chroom-6. Het plan voor WP4 komt wel ter tafel in
41 de klankbordgroep.
- 42 • 5.1.2e is ernstig ziek en zijn prognose ziet er niet goed uit.

44 2. Concept rapport WP4: Blootstelling aan Cr6 POMS

46 Inleiding

47 5.1.2e geeft een presentatie naar aanleiding van het opgestelde
48 concept rapport. De presentatie wordt bijgevoegd bij de notulen.

49
50 Voor het onderzoek zijn 3.500 documenten gescreend, is met focusgroepen
51 gesproken en zijn bedrijfsbezoeken afgelegd. Opvallend was dat de
52 deelname van oud-werknemers uit Limburg in de focusgroepen tegenviel.
53 Het onderzoek heeft geleid tot de ontwikkeling van een
54 blootstellingsmatrix met als voornaamste uitkomst dat chroom-6
55 blootstelling heeft kunnen plaatsvinden gedurende de hele operationele
56 periode voor 2000, later minder dan in het begin. Na 2000 was blootstelling
57 ook nog mogelijk als gevolg van onderhoud van oudere verflagen.
58 Aangezien de straler en de spuiters zich goed hebben beschermd zijn zij in
59 mindere mate blootgesteld aan chroom-6, in tegenstelling tot de monteur
60 en de lasser.

62 Algemene opmerkingen/vragen

63 De verschillen worden aangegeven op groepsniveau per functie. Individuele
64 blootstelling is niet te kwantificeren. Vanuit juridisch perspectief hebben
65 groepsonderzoeken een beperking omdat ze niet op individueel niveau
66 toepasbaar zijn. Het is van belang die beperkingen ook te benoemen in het
67 onderzoeksrapport. Bij de interpretatie van het rapport zal de visuele
68 informatie leidend zijn.

69
70 Het is de bedoeling elk deelrapport te voorzien van zowel een eigen
71 samenvatting als een begrijpelijke publiekssamenvatting. Alle nuances en
72 beperkingen bij de kalibratie moeten ook in het rapport en de
73 samenvatting worden aangegeven. Sommige informatie wordt gemist in
74 het rapport maar dit wordt deels in andere werkpakketten en rapportages
75 meegenomen.

76
77 In deze vergadering zal zoveel mogelijk op de hoofdlijnen worden ingegaan.
78 De klankbordgroep wordt verzocht op- en aanmerkingen op de details van
79 het rapport schriftelijk door te geven. De deelnemers geven aan het een
80 goed en gedetailleerd rapport te vinden dat veel extra informatie verschaft.

Adviezen/vragen van de klankbordgroep met betrekking tot WP4**Datum**

12 september 2017

- 81
82
83
- 84 a) Het deelrapport moet worden voorzien van zowel een eigen
85 samenvatting als een begrijpelijke publiekssamenvatting. Alle nuances
86 en beperkingen bij de kalibratie moeten ook in het rapport en de
87 samenvatting worden aangegeven. Benadruk ook hier dat spuiters en
88 stralers juist niet de hoogste blootstelling hadden (door
89 bescherming). Het noemen van andere blootstellingen (in rapport op
90 pag. 48 aan het eind van discussie/conclusie) is ook in de
91 samenvatting op zijn plaats.
92
- 93 b) Semi-kwantitatieve schatting van de bandbreedte van blootstelling
94 aan Cr-6 zonder en met PBM door de tijd heen gebaseerd op de vijf
95 POMS-sites. Bij de waarde op Y-as van de grafieken wordt geen
96 eenheid vermeld omdat dit een dimensieloze grootte is. Bij de
97 presentatie wordt hierop toch een eenheid $\mu\text{g}/\text{m}^3$ geplakt. Dat lijkt
98 niet consequent.
99
- 100 c) Gekalibreerd geldt een maximale gemiddelde concentratie van rond
101 10 mg per m^3 voor de hoogst blootgestelde groep met PBM. Hoe
102 hoog kan dit in een individueel geval geweest zijn? Geef beperkingen
103 en voorbehoud aan in het rapport.
104
- 105 d) Pagina 135: Tabel D1-b Spreiding in frequentie en duur per taak per
106 functie. Op individueel niveau zitten ook nog verschillen tussen de
107 duur van de handelingen binnen een functie die iemand heeft
108 uitgeoefend. Duur is ook niet alleen hoe lang een werknemer op een
109 dag bepaalde werkzaamheden uitvoerde maar ook hoe lang een
110 werknemer een bepaalde functie heeft uitgeoefend. Het
111 blootstellingsrisico is mede afhankelijk van een combinatie van
112 (cumulatieve) duur en intensiteit.
113
- 114 e) Is bekend hoeveel preserveerders en monteurs er door de jaren heen
115 hebben gewerkt op de POMS-sites voor de duur van welke periode?
116
- 117 f) Kan er iets gezegd worden over de blootstelling aan ultrafijn stof?
118
- 119 g) Pagina 9: Bij de alinea's over intensiteit en persoonlijke
120 adembescherming staan enkele onduidelijke formuleringen.
121
- 122 h) Pagina 13: De terminologie 'in-inspecties, in-proces-inspecties en uit-
123 inspecties' is niet helemaal duidelijk en behoeft nadere toelichting.
124
- 125 i) De mogelijke blootstellingseffecten van interacties met andere
126 middelen horen niet thuis in dit werkpakket.
127

Datum
12 september 2017

- 128 j) Pagina 37: De ervaring leert dat de gedane metingen destijds
129 ondeskundig zijn uitgevoerd, waarbij de vraag opkomt of het
130 verantwoord is om hiervan gebruik te maken?
131
- 132 k) Pagina 9 en tabel 11 zouden gecombineerd kunnen worden om het
133 begrijpelijker te maken. Een meer narratieve beschrijving zou het
134 gebruik van logaritmische schalen kunnen verduidelijken. Kan het
135 algoritme op pag. 9 in woorden worden gevat, zodat het voor niet-
136 professionals duidelijker wordt?
137
- 138 l) Vanaf pagina 46 zouden de beperkingen van de gepresenteerde
139 figuren, zoals ook tijdens de presentatie al is genoemd, duidelijker
140 aangegeven moeten worden.
141
- 142 m) Pagina 48: Dat uit documenten en gesprekken is gebleken dat men
143 ook is blootgesteld aan een scala van andere gevaarlijke en
144 kankerverwekkende stoffen zou zeker ook in de samenvatting
145 opgenomen moeten worden.
146
- 147 n) Pagina 134 tabel D1: Hier ontbreekt een kolom 'geschatte
148 blootstelling'. De range zou ook interessant zijn.
149
- 150 o) Hoe relevant is de piekblootstelling?
151
- 152 p) Er zijn veel factoren die per locatie of per individu steeds weer anders
153 zijn. Zoals het al dan niet gebruikmaken van PBM of afzuiging. Een
154 maximale (met afzuiging maar zonder PBM) en minimale range
155 worden nu gehanteerd. Wellicht moet dit ook wat scherper in de
156 tekst geformuleerd worden.
157
- 158 q) Pagina 46: 'De blootstellingsschatting van de lasser was ook relatief
159 hoog, maar de blootstelling bij deze functie is waarschijnlijk overschat
160 omdat volgens de instructies niet aan geleverd staal zou worden
161 gelast.' Het is maar de vraag of deze instructie altijd is gevolgd.
162
- 163 r) Tabel 17 Overige gevaarlijke stoffen: PX10 is primair geen
164 smeermiddel maar een oplosmiddel.
165
- 166 s) Vragen in relatie tot WP6 waarover nog separaat overleg volgt:
167 - Het is moeilijk om de getallen en de ijking ervan op de juiste
168 waarde te schatten.
169 - De risicobeoordeling zou in principe alleen per functie gedaan
170 worden. In bijlage 1 zijn de functies per POMS-locatie echter
171 uitgesplitst, hoewel de verschillen niet heel groot zijn. Is het
172 überhaupt mogelijk om een risicobeoordeling per functie per
173 POMS-locatie te gaan maken?

Datum
12 september 2017

- 174 - Moet apart een uitspraak gedaan worden over de blootstelling
175 van de meewerkende voorman die in de drukke periode soms
176 ook hetzelfde werk deed als anderen?
177 - Hoe moet men bij de risicobeoordeling omgaan met andere
178 blootstellingsroutes? Bijvoorbeeld de huidblootstelling voor
179 chroom-6.
180
181 t) Blijkbaar is weinig bekend over de samenstelling van primers en verf.
182 Eerder is aangegeven in de klankbordgroep om hiervoor zoveel
183 mogelijk gebruik te maken van informatie uit Amerika.
184
185 u) Tabel 14: Het gaat hier om heel weinig metingen van totaal chroom
186 (niet chroom-6 verbindingen). Een kritische bespiegeling zou hier op
187 zijn plaats zijn.
188
189 v) Hoe representatief is de focusgroep geweest? Een bespreking hiervan
190 zou ook in het rapport vermeld moeten worden.
191
192 w) Wat betekent de hoogte en duur van de blootstelling op individueel
193 niveau? De klankbordgroep is geïnteresseerd in de spreiding ofwel de
194 maximale individuele blootstelling.

195
196 De klankbordgroep ziet het gereviseerde rapport te zijner tijd graag terug.

197
198 *[Korte pauze van 11:45- 11:55 uur.]*

200 **3. Uitgewerkt onderzoeksplan WP6: Risicobeoordeling**

201 Onderzoeksmethode voor risicobeoordeling chroom-6 POMS

202 **Inleiding**

203 Ter bespreking ligt voor het uitgewerkt onderzoeksplan WP6. Tijdens de
204 bijeenkomst van 3 juli is een meer procesmatige beoordeling van het plan
205 aan de orde geweest.
206

207
208 **5.1.2e** verzorgt de inleiding. De presentatie wordt met de
209 notulen meegestuurd.

210 **Algemene opmerkingen**

211 Over de onderzoeksvraag 'Hoe aannemelijk is het, op groepsniveau, dat
212 een relevant gezondheidseffect het gevolg is van blootstelling aan
213 chroom-6 op de POMS-locaties.' merkt de klankbordgroep op dat een
214 relevant gezondheidseffect voor individueel niveau geldt terwijl de
215 blootstelling op groepsniveau wordt gemeten. Het gaat hier om het
216 vaststellen van een extra risico bij de groep.
217

218
219 Onderscheid dient gemaakt te worden in het paradigma van vaststellen van
220 de toegenomen kans op ziekte na blootstelling naast het retrospectief
221 vaststellen bij ziekte hoe groot de kans is dat de ziekte veroorzaakt is door

Datum
12 september 2017

222 de blootstelling? Het is van belang om goed uit te leggen wat precies in
223 WP6 onderzocht wordt en wat niet. Hiermee kan de onderzoeksvraag ook
224 scherper geformuleerd worden.

225

226 De termen 'risico' en 'kans' worden door elkaar gebruikt. Een consequent
227 correct gebruik van de terminologie is essentieel.

228

229 De blootstellingsbeoordeling voor WP6 wordt gebaseerd op de input van
230 WP4 en de output van WP5.1. Vanuit WP5.1 zijn de gezondheidseffecten
231 onderverdeeld in drie groepen, zonder drempelwaarde, onbekende
232 drempelwaarde en met drempelwaarde. De categorie met lage maar
233 onbekende drempelwaarde moet beter uitgelegd worden. Aangezien de
234 WP's los van elkaar gelezen worden, zijn kruisverwijzingen belangrijk.

235

236 Onderscheid dient gemaakt te worden tussen 'maximaal risico', 'attributief
237 risico' en 'aannemelijk risico'? In dit onderzoek op groepsniveau wordt in
238 principe het maximaal relatief risico berekend, en niet het maximaal
239 absoluut risico, en daaruit wordt het attributief risico afgeleid op basis van
240 de dosis-respons curve. De grootte van de functiegroepen en de duur van
241 de functie moeten bekend zijn om een cumulatief risico te kunnen
242 vaststellen.

243

244 De veronderstelling is dat voor maagkanker en neusholtekanker in de
245 literatuur ook een dosis-response relatie zou moeten bestaan, hoewel die
246 wellicht voor chroom-6 nooit is aangetoond. Maar bij afwezigheid van
247 andere data is het advies om deze voor extrapolatie te gebruiken.

248

249 De klankbordgroep ziet naast de twee mogelijke uitkomsten van
250 risicobeoordeling 'niet mogelijk' en 'wel mogelijk' ook nog graag een
251 tussenklasse. Met name om ruimte te laten voor luchtwegklachten en
252 huidklachten die vaak meer op individueel niveau gelden. Dit geeft dan een
253 handvat voor individuele beoordelingen. Een arts kan dit vervolgens voor
254 zijn patiënt te zijner tijd retrospectief verder uitzoeken.

255

256 Per functie gaat WP6 kijken welke studies uit WP 5.1 aansluiten bij de
257 blootstelling in die functie. Het gaat dan niet alleen om de gemiddelde
258 blootstelling per functie aangezien kortdurende hogere blootstelling voor
259 allergische reacties zeker en verschil zouden kunnen maken. WP4 heeft de
260 blootstelling ook nog per functie per POMS-site onderzocht hoewel het
261 oorspronkelijk niet het plan was om daar ook risicobeoordelingsuitspraken
262 over te doen. De klankbordgroep vraagt de onderzoekers van WP6 om een
263 voorstel hieromtrent.

264

265 Daar waar piekblootstelling belangrijk zou kunnen zijn in het ontstaan van
266 ziekteverschijnselen, heeft 5.1.2e overigens al aangegeven geen
267 uitspraken te kunnen doen. Deze beperking moet dan ook genoemd
268 worden.

269

Datum
12 september 2017

270 Op de slide 'Output risicobeoordeling', tweede bullet wijzigen in: 'De
271 blootstelling bepaalt per functie per eindpunt de uitgangssituatie.' Het
272 advies voor een praktische methode van onderzoek zou zijn om te
273 beginnen met de bepaling van het relatief en attributief risico voor de
274 functies met de hoogste en meest langdurige blootstelling. En daarna te
275 checken of zich mogelijk ziektegevallen hebben voorgedaan. En vervolgens
276 de tussengebieden van de meer gevoelige individuen verder te
277 onderzoeken om aan de hand daarvan handvatten te kunnen opstellen
278 voor individuele cases.

279

280 Gevraagd wordt om na te denken of het verstandig is om **5.1.2e**
281 auteur van WP9, tevens te betrekken als adviseur bij WP6?

282

283 Het concepteindrapport WP6 zou over vijf maanden gereed moeten zijn.

284

285 **Adviezen/vragen van de klankbordgroep mbt WP6**

286

- 287 a) Gebruik van de term 'gezondheidseffect' in het plan suggereert
288 causaliteit die er nog niet is. Herformulering als volgt is beter:
289 'relevante ziekten en gezondheidsproblemen die het gevolg zijn
290 van blootstelling.'
- 291 b) Pagina 13 Figuur 1: Tweede kolom functies met alleen semi-
292 kwantitatieve blootstellingsschatting: Voor relevantie dient
293 onderscheid gemaakt te worden tussen de termen 'aannemelijk'
294 en 'mogelijk'.
- 295 c) Uit het rapport komt niet duidelijk naar voren hoe risico-
296 inschatting en -beoordeling in concreto wordt uitgevoerd? Een
297 voorbeeld zou kunnen helpen.
- 298 d) 'Maximaal risico' zou beter omschreven kunnen worden als 'Het
299 relatief risico ten opzichte van niet-blootgestelden waarbij je
300 uitgaat van maximale blootstelling.'
- 301 e) Pagina 4: Voor de groep 'semi-kwantitatief met
302 blootstellingsschatting' kan blijkbaar wel iets bepaald worden en
303 voor de groep 'semi-kwantitatief' niet. Als extrapoleren voor de
304 tweede groep niet mogelijk is dan moet duidelijk gemaakt worden
305 waarom niet.
- 306 f) Het begrip 'attributief risico' is het geplande eindpunt maar dit
307 begrip moet nog wel uitgelegd worden en ook hoe dit berekend
308 wordt en waarom hiervoor gekozen is. Bij attributieve risico's is
309 een inschatting van het aantal mensen in een functiegroep en
310 hoelang ze de functie met welke activiteiten daarin uitoefenden
311 essentieel.
312 Ook moet worden aangeven of vigerende gezondheidskundige
313 advieswaarden in die functies bij verschillende blootstellingsduren
314 al dan niet werden overschreden.

315
316
317
318
319
320

Datum
12 september 2017

- 321 g) Pagina 4: Het rapport wordt intern nog getoetst door een juridisch
322 expert maar ook een ethicus. De ethicus zorgt ervoor dat de
323 waarden en normen vanuit de verschillende perspectieven goed
324 verwoord worden. Bij risicocommunicatie is het van belang te
325 kijken hoe boodschappen het beste aan het publiek overgebracht
326 kunnen worden. De bedoeling is dat de leesbaarheid vergroot
327 wordt. Het huidige plan bevat veel doublures en kan aanzienlijk
328 ingekort worden.
329
- 330 h) Pagina 17: Toetsing door onafhankelijke deskundigen gebeurt
331 alleen bij WP6 en niet bij de andere rapporten. Dit is in lijn met
332 het intern beleid van het RIVM mede omdat het onderzoek door
333 het veld gedragen moet worden. De vraag is of dit inderdaad
334 nodig is aangezien de klankbordgroep er ook naar kijkt.
335
- 336 i) Pagina 19: Bij de handvatten voor individuele risicobeoordeling
337 kan verwezen worden naar het buitenland waar vaker legal
338 medical examinations worden uitgevoerd. Om de context goed
339 aan te geven moet wel het juiste medical legal model gebruikt
340 worden.
341 De lijst met handvatten is geen uitputtende maar geeft slechts
342 hoofdlijnen weer. Voor de aansprakelijkheid bij longkanker is het
343 bijvoorbeeld ook relevant of een persoon rookt ja of nee.
344
- 345 j) Is het wetenschappelijk mogelijk om de invloed van chroom-6 los
346 te koppelen van alle andere kankerverwekkende stoffen? Hoe
347 wordt omgegaan met co-expositie en risicotoedeling. Voor zover
348 daar iets over bekend is, moet evidence van synergie of interactie
349 en de omgang daarmee worden meegenomen in de
350 risicobeoordeling, evenals de accumulerende of decumulerende
351 effecten.
352
- 353 k) De blootstellingsinschatting staat aan de basis van de
354 risicobeoordeling. Maar de beperkingen bij de inschatting van de
355 blootstelling op groepsniveau werken door in de risicobeoordeling.
356 Sommige tabellen en figuren in het rapport WP4 leveren
357 schijnzekerheid op. De term 'semi-kwantitatief' is niet helder, de
358 interne en externe kalibratie baart ook zorgen omdat het gaat om
359 veegmonsters waarin totaal chroom is geanalyseerd (niet eens
360 het gehalte chroom-6 verbindingen). De cijfers waarmee verder
361 gerekend wordt zijn daarmee ook onzeker en de eenheid die erop
362 geplakt wordt is niet gevalideerd.
363 Dit is echter het maximaal haalbare op basis van de beschikbare
364 informatie. Weglaten is ook geen optie. Een kanttekening
365 waarmee duidelijk wordt dat dit feitelijk en juridisch niet al te veel
366 waarde heeft, is wellicht nuttig. Een duidelijke uitspraak over de
367 spreiding rondom de mediaan op groepsniveau in WP4 zou al iets
368 meer informatie geven voor het individueel niveau.
369

370 De klankbordgroep ziet het herziene onderzoeksplan graag terug.
371
372

373 **4. Wvttk en rondvraag**

Datum

12 september 2017

374 De klankbordgroep wil gaandeweg opnieuw in zijn totaalheid analyseren
375 hoe de informatie uit de verschillende werkpakketten verder verwerkt
376 wordt in andere werkpakketten en wat de waarde daarvan is.

377

378 • 5.1.2e spreekt zijn zorgen uit over het feit dat in het project
379 Tilburg direct al alleen op chroom-6 wordt gefocust terwijl er ook
380 sprake is van blootstelling aan andere stoffen.

381 5.1.2e geeft aan dat de focus wel op chroom-6 ligt maar in de
382 verschillende werkpakketten, met name WP4, wordt ook gekeken
383 naar andere blootstellingen.

384

385 De voorzitter sluit de vergadering om 13:15 uur en dankt de aanwezigen
386 voor hun input.

WERKAANTEKENINGEN